

ІСТОРІЯ ФІЛОСОФІЇ ТА СОЦІАЛЬНА ФІЛОСОФІЯ

УДК 141.7(477)

DOI:10.31651/2076-5894-2018-2-3-14

БОГОМОЛЕЦЬ Ольга Вадимівна,

доктор філософських наук,

доктор медичних наук,

фундатор музею української домашньої ікони

«Замок-музей Радомисль»,

народний депутат України

e-mail: usvinco@gmail.com

БОГОМОЛЕЦЬ Анна Петрівна,

студентка філософського факультету

Київського національного університету

імені Тараса Шевченка

ДО ПИТАННЯ ПРО ЗМІНИ В УКРАЇНСЬКІЙ МЕНТАЛЬНОСТІ

У статті показано, що наявна у сучасному інтелектуальному дискурсі понятійна плутанина щодо розуміння змісту ментальності великою мірою зумовлена, з одного боку, тим, що ментальність розглядається в межах сукупності краєзнавчих наук, а з іншого – відсутністю міждисциплінарного підходу до її осмислення. Попри це, у сучасному інтелектуальному дискурсі чітко проглядається інтенція до формування єдиного концептуального підходу до ментальності, як сформованого внаслідок історичного розвитку способу мислення та психологічного укладу спільноти, який проявляється завдяки сукупності образів та уявлень, котрі виступаючи у вигляді регуляторів поведінки як окремої людини, так і соціальної групи, формують своєрідний груповий «код», який забезпечує відмінність однієї соціальної групи від іншої. На цьому тлі підкреслюється, що ментальність не варто ототожнювати з менталітетом, який варто розглядати як родову пам'ять, тобто систему образів, уявлень, котрі передаються у підсумку неусвідомленої соціалізації та визначають спосіб мислення, «картину світу» та психологічний уклад спільноти. Беручи за основу ідею про нерозривний зв'язок менталітету з колективною пам'яттю спільноти у статті показано, що жорстокі репресії та фізичне винищення найактивнішої частини українства у радянський період супроводжувалося стимуляцією підлабузництва, аморальності та цинізму у підсумку чого в українській ментальності з'явилися такі риси як пристосуванство, підлабузництво, інфантильність та меркантилізм, який сприяв утвердженню «подвійної моралі». Водночас, із формуванням нових ментальних характеристик, радянська ідеологія стала плідним ґрунтом для подальшого розвитку притаманного українцям анархізму, який виявлявся в опозиційності до владних структур. Поряд з цим підкреслюється, що вказані зміни не мали тотального характеру, як мінімум з огляду на часткову індустріалізацію сільського господарства, де у секуляризованій формі продовжували зберігатися традиційні цінності.

Ключові слова: менталітет, ментальність, стиль мислення, психічний уклад, національний характер, індивідуалізм, релігійність, анархізм.

Постановка проблеми. Докорінні соціокультурні трансформації сьогодення істотно знецінюють ті світоглядні концепти, якими тривало керувався соціогуманітарний дискурс для пояснення природи соціальної взаємодії. З огляду на це, все більш чітко проявляється необхідність у формуванні такого концептуального принципу, який дасть можливість більш глибоко й об'єктивно вивчати тенденції глобальної взаємодії, як на рівні окремої особистості, так і на рівні соціальної групи. Вказана потреба особливо яскраво проявляється останніми роками, тобто в час коли стало цілком очевидно, що глобалізація, попри усі прогнози футурологів, не призводить до культурної уніфікації. Навпаки, сьогодні все більш

помітним стає зростання спротиву глобалізації та лібералізації, котрі розглядаються як «нормативна загроза» історично сформованій та усталеній ціннісній системі суспільства, а також його ментальній самотності.

Як не дивно, але частина вище згаданих явищ досить виразно проявляються в сучасному українському соціумі. Тут, як ніколи раніше, спостерігається лінія суспільного розколу та зростання рівня нетерпимості. Звісно, така ситуація зумовлена не стільки спротивом глобальним змінам, як тривалою ідеологічно-маніпулятивною політикою Росії, котра зумовила поглиблення світоглядно-цивілізаційного розколу українського соціуму [1] та увиразнення тих історично сформованих на тлі світоглядних, географічних, політичних та культурних чинників ментальних відмінностей українців, які свого часу досить ретельно висвітлив М. Шлемкевич у «Галичанстві» [2], і які у підсумку своєму переросли у двоподіл України на Схід і Захід, обґрунтований М. Рябчуком [3]. Інакше кажучи, Росія надзвичайно ефективно використала «цивілізаційний розкол» та ментальні відмінності українського соціуму, втягнувши український народ в боротьбу за виживання та незалежність.

Нагальна необхідність подолання внутрішніх протиріч і відмінностей і, відповідно, суспільної консолідації зумовлює повернення уваги наукового дискурсу не тільки до вивчення причин окресленого суспільного розколу, а й механізмів його подолання. Адже в період зародження української нації, вона перебувала далеко не в кращому становищі – значна частина українського населення знаходилася у складі Російської імперії та під світоглядно-духовним впливом російської православної церкви (зауважимо, що в окремих регіонах вплив останньої є сильним і сьогодні); інша – у складі Австро-Угорської імперії. Ці обставини мали надзвичайно трагічні наслідки для українців, котрі, наприклад, у часи Першої світової війни опинилися по різних сторонах конфлікту, а відтак були змушені воювати один з одним. Попри складні обставини й цілу низку соціокультурних та світоглядних суперечностей, саме в цей час українці починають усвідомлювати себе єдиним народом і розпочинають боротьбу за політичне самовизначення. Це, своєю чергою, дає можливість припускати, що в процесі усвідомлення етнічної єдності українців у XIX – на початку XX ст. не останню роль відіграла ментальна спорідненість. Саме на її основі у помереженого мовними, релігійними, етнографічними чинниками народу могло з'явитися почуття єдності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема ментальної своєрідності українців далеко не нова в українознавчому дискурсі. Її постання тісно в'яжеться із тематизацією українського соціокультурного простору на зламі XVIII–XIX ст., тобто в час, коли Україна, за влучним зауваженням Г. Грабовича постала як літературна тема спочатку в описах мандрівників, а згодом на сторінках харківського «Українського вісника» [4]. Його автори – місцева інтелігенція, котра поступово почала відкривати для себе свою рідну землю. Поміж тим, за твердженням мислителя, це відкриття аж до середини XIX ст. здійснювалася ззовні, у підсумку чого довгий час Україна залишалася «без свого голосу, а як об'єкт – чарівний, привабливий, але німий» [4]. На наш погляд, зауваження Г. Грабовича є цілком справедливими, поміж тим вони неодноразово зумовлювали дискусії з огляду на те, що саме в першій половині XIX ст. І. Котляревський, і особливо Г. Квітка-Основ'яненко заклали фундамент для диференціації української та російської літератур, що, своєю чергою, означало появу української етнічної свідомості з власним літературним голосом і стилем звучання. Попри це, приміром на думку Д. Чижевського (подібні думки висловлювали і Є. Маланюк та Д. Донцов), творчість згаданих мислителів мала ознаки тогочасного російського сентименталізму, та все ж залишалася у стильових рамках класичної літературної традиції [5].

На перший погляд, висновки мислителя не мають жодного стосунку теми українського менталітету, втім це далеко не так. Окреслення стильової характеристики літератури розкриває її соціокультурну орієнтацію, а з нею горизонт сподівань та ідентичність групи. Як не дивно, але саме те, що І. Котляревський та Г. Квітка-Основ'яненко не змогли вийти за межі класичної літературної традиції, тісно в'язало їх із попереднім

малоросійським етапом буття українського соціуму, що, звісно, негативно позначилося на розвитку модерної української ідентичності. Водночас із цим, притаманні їхній творчості рецепції сентименталізму, згодом стали концептуальною підвалиною вивчення української ментальності. Започаткування української літературної мови до літературного вжитку формувало підвалини для окреслення нового комунікативного простору, а звернення до народного життя, його світобачення, побуту та традицій – експлікувало своєрідність українського менталітету, тим самим закладаючи концептуальну основу для його подальшого вивчення.

З погляду нашого часу можна впевнено говорити, що дослідження етнопсихологічної своєрідності українців (національного характеру, народного духу, психічного укладу або у сучасній термінології – менталітету), починаючи від другої половини XIX ст. залишалося однією із центральних проблем українознавчих студій. Одна із перших теоретичних розвідок з цього питання належить М. Костомарову – його «Дві руські народності» [6] до сьогодні, залишаються концептуальною основою вивчення української ментальності. Не менш розлогі і ґрунтовні дослідження цієї проблематики запропонували такі відомі українські дослідники як А. Антонович, Д. Чижевський, І. Мірчук, Я. Ярема, В. Янів, Д. Донцов, В. Липинський, М. Шлемкевич, О. Кульчицький та ін. Звісно, кожен зі загаданих нами мислителів, вивчав український менталітет (дух народу, українську вдачу, народний характер – у термінології XIX – першої половини XX ст.), спираючись на власні ідеологічні вподобання та відмінні теоретико-методологічні підвалини. Попри це, та доволі розлогі хронологічні рамки їхньої наукової діяльності, вони змогли запропонувати єдиний і, зазвичай, не суперечливий образ українського народу. Так, приміром, за твердженням Д. Чижевського, українці характеризуються емоційністю, сентименталізмом, чутливістю та ліризмом. Водночас дослідник акцентує увагу на своєрідності притаманного українцям індивідуалізму, зовнішнім виявом якого стає непереборне прагнення до свободи, а з ним і рухливість та неспокій [5]. Подібну характеристику пропонує й І. Мірчук. Він доводить, що основою українського світогляду є ідеалізм, який виявляється не як абстрактна спекуляція чи теоретичні розмірковування, а у площині практичної філософії – думками і вчинками українця керують суб'єктивні чинники, в основі котрих лежить почуття та воля [7, с. 234]. На цьому концептуальному тлі, дослідник виділяє індивідуалізм, волонтаризм, релігійність емоційність та перевагу чуттєвого чинника над раціональним [7]. Зауважимо, що усупереч Д. Чижевському, І. Мірчук акцентує увагу на нестачі в українців фізичної і духовної рухливості, що, на його думку, зіграло трагічну роль в процесі їхнього самовизначення.

Загалом погоджується з висновками згаданих нами дослідників і В. Янів, котрий, однак, у своїх наукових розвідках основну увагу приділяє розкриттю соціокультурних наслідків психічної своєрідності українців. В цьому зрізі проблеми, увагу дослідника привертають наслідки українського індивідуалізму, який зумовив спротив будь-якому підпорядкуванню, а з ним і знецінення авторитетів, що, на думку В. Яніва, гальмувало розвиток української державотворчої традиції [8, с. 230]. Водночас дослідник цілком свідомий того, що традиціоналізм та культ минувшини, котрий досягнув небувалого розвитку у широких народних масах, і передусім селянстві, забезпечив збереження самобутнього соціокультурного простору навіть в умовах жорсткої асиміляторської політики чужоземних держав [8, с. 230].

Попри те, що запропонований у працях відомих українських вчених образ українця відзначається високим рівнем абстрактності, а відтак може зумовлювати суперечність тоді, коли йдеться про кожен конкретну особистість, їхня діяльність мала непересічне значення для розвитку української ідентичності. Адже, як відомо, започаткування згаданих досліджень припадає саме на час пробудження української національної самосвідомості, яке супроводжувалося посиленням асиміляторської та/або репресивної політики. Відповідно, експлікація самобутньої української душі у таких випадках слугувала не тільки демаркаційною лінією між «своїми» і чужими», а й своєрідним нагадуванням про власну

етнокультурну ідентичність, власний характер та уклад життя.

Водночас, привертає увагу той факт, що більшість наявних сьогодні розвідок української ментальності та національного характеру зосереджують свою увагу на психічній характеристиці українців XIX – початку XX ст., тобто часу зародження української ідентичності. І в цьому контексті, теоретичні узагальнення й висновки усіх згаданих нами мислителів видаються цілком обґрунтованими, а запропоновані ними національні та виховні стратегії могли сприяти зростанню рівня самосвідомості населення, а з ним і консолідації українського соціуму на початку XX ст., разом залишаючи відкритим питання їхньої правомірності в умовах сьогодення. Наша засторога ґрунтується на тому, що більшість згаданих мислителів аналізували не сучасну дійсність, вони писали про людей, яких бачили навколо себе і намагалися пояснити спосіб їхнього мислення, їхні вподобання, звички, поведінку тощо. Саме з цією метою, вони аналізували історичне минуле, давні вірування, обряди, виводячи з них стереотипи мислення і поведінки українців XIX – початку XX ст.

Немає сумніву, що висновки та узагальнення, сформовані в межах інтелектуального дискурсу XIX – середини XX ст. досить точно відображали ментальний образ тогочасних українців, водночас залишаючи відкритим питання історичної тяглості української ментальності в умовах жорстоких репресій та асиміляторської політики радянської влади. Очевидно, саме тому, одразу після розпаду СРСР та здобуття Україною незалежності, в українознавчому дискурсі закономірно задалися питанням: Хто ми? Чим ми, українці, відрізняємося від росіян, білорусів, поляків? В чому наша унікальність? Це й не дивно, адже як показує історичний досвід, в умовах «надламаної» (або «несформованої») ідентичності, розуміння власної психоемоційної та культурної самобутності може сприяти консолідації суспільства. Попри це, вказана проблема залишається відкритою. У численній науковій та публіцистичній літературі, а також у суспільній свідомості чітко проявляється тенденція, з одного боку, до відречення від усього, що визначало життя українців у радянський період, а з іншого – до ідентифікації українців з людьми далекого історичного минулого: трипільцями, русичами, козаками, селянами-кріпаками, бандерівцями тощо. Останніми роками помітними стали спроби показати українців органічною частиною західноєвропейського «цивілізованого світу», без уваги на те, що їхня духовність, як справедливо зауважував свого часу І. Лисяк-Рудницький, формувалася під впливом східної або візантійської релігійної та культурної традиції [9, с. 6].

Звісно, зустрічаються в українській науковій думці й більш помірковані підходи до дослідження ментальності у філософському, праксеологічному, психологічному, історичному тощо вимірі. В даному контексті доцільно згадати роботи М. Поповича [9], І. Гояна [11], О. Донченко [12], Р. Додонова [13], С. Кримського [14], Н. Кривди [15], С. Сторожук [16] та ін. Попри плідність вказаних праць, все ж привертає увагу той факт, що в них акцентується увага або на впливі ментальності на становлення сучасної української ідентичності, або ж виявленні основних архетипів традиційної української ментальності, натомість своєрідність та зміни, які відбулися в українській ментальності протягом XX ст., повністю ігноруються.

З огляду на сказане **мета нашої роботи** полягає в уточненні змісту поняття «ментальність» та розкритті тих змін, що відбулися в українській ментальності у підсумку соціальних катаклізмів XX ст.

Виклад основного матеріалу. Перш ніж говорити про своєрідність чи зміни в українській ментальності, цілком доречно звернутися до визначення вказаного поняття. Адже, після здобуття Україною незалежності, цей термін набув неабиякої популярності у науковій та публіцистичній літературі, засобах Мас-медіа та суспільній свідомості, внаслідок чого в українській інтелектуальній думці можна зустріти цілий спектр часто суперечливих визначень даного поняття. Так, приміром, доволі часто дослідники використовують термін ментальність як сучасний аналог терміну національний характер, і відповідно тлумачачи його у традиції притаманній українознавчій та історичній науці XIX–XX ст., котра набула свого концептуального окреслення у роботах І. Лисяка-Рудницького. Він розглядає

національний характер як «концепт, що виражає культурну індивідуальність певного народу, його історично сформовану особливість, в якій знаходить відображення життєвий світ цього народу і, яка постає не лише у вигляді ансамблю психологічних рис, а перед усім у вигляді усталеного комплексу культурних диспозицій та артикуляцій, через які відбувається (як через умови можливості) самопокладання людей певної культури» [9, с. 7]. Водночас із цим дослідник зауважує, що національний характер не постає чимось абсолютно автентичним чи унікальним – він є оригінальною комбінацією прикмет, що широко розповсюджені у світі. Вказана унікальність формується в ході тривалого історичного розвитку спільноти й передається у процесі несвідомого виховання та соціалізації, які є головними трансляторами культури.

Загалом визнаючи раціональність та фундаментальність висновків і зауваг І. Лисяка-Рудницького щодо змісту національного характеру, все ж, на наш погляд, беззастережно брати цю нечітку дефініцію «національного характеру» за концептуальну основу визначення ментальності не варто. Більш плідним, на наш погляд, може стати зосередження уваги на етимологічних витоках змісту даного терміну. Зауважимо, що такий підхід отримав ґрунтовний розвиток у роботах М. Поповича, котрий фіксує увагу на тому, що популярні сьогодні терміни ментальність та менталітет походять від латиських слів *mens*, *mentis*, котрі означали «будь-яке духовне явище чи діяльність: розум, мислення, обдумування, думку, образ мислення, душевний склад, характер, схильності... Звідси й пізньолатинське (XIV ст.) *mentalis* – «те, що від інтелекту». Французькою і англійською *mental* означає те, що діється винятково в розумі, не знаходячи зовнішнього вияву» [10, с. 3]. З огляду на це, М. Попович вважає, що слово «ментальний» доцільно використовувати щодо того, «що відбувається «в умі», у психіці індивіда, а не в матеріально виражених поведінкових діях (хоча б за цими поведінковими діями можна було б судити про їх внутрішній, – психічний, моральнісний чи інтелектуальний, – зміст)» [10, с. 3].

Запропоноване авторитетним мислителем визначення великою мірою відображає змістовну частину того, що мається на увазі, коли йдеться про спосіб мислення, котрий формується історично під впливом різних обставин. В даному контексті надзвичайно показовим є аналіз М. Поповичем релігійного виміру української ментальності, котра досягнула свого апогею у творчості Т. Шевченка. Українці, на думку дослідника, спираючись на досвід козаччини, мислять себе як рівних один одному, а відтак не хочуть коритися авторитетам. Саме тому їм притаманно самотужки, без апеляції до права та/чи законодавства вирішувати власні проблеми. Особливо ж чітко, як показує М. Попович, ця риса проявилася в своєрідності релігійного світогляду Т. Шевченка, котрий розмовляє з Богом (Христом), як з рівним («Наробив ти, Христе, лиха! А переіначив?...» (Т. Шевченко «Сон»)). Водночас із цим, дослідник не може «однозначно відповісти на питання, скільки в цій полеміці з долею і Богом викличного літературного романтизму, скільки традиційного селянського напів'язичництва, що проступає крізь поверхнево засвоєні церковні образи, скільки особистої непокірності» [10, с. 264].

Однак, на наш погляд, саме в цьому сумніві М. Поповича досить чітко проявляється його бачення чинників формування української ментальності (способу мислення), адже у традиційному українському релігійному світогляді ідея індивідуалізму та егалітаризму проявляється досить чітко. Так, приміром, українці ніколи не були «богобоязними», а відтак і не ставилися з острахом до святих зображених на їхніх домашніх іконах – навпаки, вони шанували «своїх» святих, тобто тих, що допомагали їм у їхніх буденних справах. Натомість чужі святі, чужі ікони – це чужі боги, котрі допомагають їм, але не нам, тим самим не вимагаючи до них особливого вшанування. Звісно, ця тенденція більше проявлялася у віддалених сільських регіонах, натомість місто та міжкультурна взаємодія вимагали не вшанування, а толерантності, тим самим сприяючи формуванню й утвердженню індивідуалізму серед усіх прошарків українського населення. Своєрідність останнього найбільш чітко проявилася у відомій приказці «моя хата скраю...», що, на думку І. Мірчука,

Д. Чижевського, В. Яніва та багатьох інших дослідників мало трагічні наслідки для розвитку державотворчої традиції.

Загалом раціональність цілого ряду висновків та зауваг М. Поповича не викликає жодного сумніву. Поміж тим, на наш погляд, у своїх працях він зумів показати сутність ментального, між тим не розрізнивши такі широковживані категорії сучасного інтелектуального дискурсу та суспільно-політичної свідомості поняття як ментальність та менталітет, що, звісно, зумовлює істотні складнощі у процесі емпіричних досліджень останнього. Звісно, у науковій літературі вони часто розглядаються як синоніми, проте, на наш погляд, ці терміни повинні мати відмінне змістове забарвлення. Подібну думку висловлює й В. Нестеренко. Він вважає, що поняття «ментальність» «означає сукупність усталених неусвідомлених форм світосприйняття, що притаманні кожній усій групі людей, і які визначають загальні риси відносин та поведінки цих людей, в тому числі й стосовно феноменів їхнього буття – життя і смерті, здоров'я і хвороби, праці й споживання, природи, дитинства і старості, сім'ї та держави, минулого і майбутнього... Менталітет – це властива певній групі людей система неусвідомлених регуляторів життя і поведінки, котра безпосередньо впливає з відповідної ментальності і, своєю чергою, підтримує цю ментальність» [17]. Інакше кажучи, В. Нестеренко розглядає ментальність як зовнішній прояв менталітету.

Подібну думку зустрічаємо і у російського дослідника О. Огурцова, який у властивій для раннього пострадянського культурного простору традиції не розмежує поняття «менталітет» та «ментальність», водночас розглядаючи їх як відмінні феномени. Так, на думку дослідника, ментальність – це «система образів і уявлень соціальних груп, всі елементи котрої тісно взаємопов'язані і сполучені один з одним і функція яких – бути регуляторами поведінки... Менталітет тому і менталітет, – що він визначає і досвід, й поведінку індивіда і соціальних груп» [18, с. 52].

Не вдаючись до ґрунтовного термінологічного аналізу та розкриття суті дискусій, котрі точаться навколо цієї проблеми, зацентруємо увагу на тому, що у вказаних дефініціях менталітет і ментальність постають «готовими продуктами», природа та походження яких є результатом прихованих процесів. У такому випадку пояснити причини істотних відмінностей у способі мислення та поведінки різних соціальних груп та етносів стає надзвичайно проблематично. Поміж тим, сьогодні вже ні в кого не виникає сумніву, що відмінності у світосприйнятті представників різних етносів зумовлені довготривалим спільним проживанням у споріднених природно-географічних і соціокультурних умовах. А тому надзвичайно плідним для розуміння змісту менталітету є зауваження В. Беха, який зокрема стверджує, що менталітет – це «родова пам'ять, яка ґрунтується на синтезі природної і соціальної програм спадкування, а ментальність – процес їх прояву і використання родом» [19, с. 154].

Подібну думку зустрічаємо і у російського дослідника І. Пантіна, котрий розглядає ментальність як «вираження на рівні культури народу історичної долі країни єдності характеру історичних завдань і способів їх вирішення, що закріпилися в народній свідомості, в культурних стереотипах. Ментальність, – продовжує свою думку дослідник, – це своєрідна пам'ять народу про минуле, психологічна детермінанта поведінки мільйонів людей, вірних своєму історично сформованому «коду» в будь-яких обставинах, не виключаючи катастрофічні» [20, с. 135].

Звісно, окремі зауваження І. Пантіна є досить сумнівними. Так, приміром, проблематичним видається його твердження щодо «незмінності» ментального «коду» у будь-яких обставинах. Адже, у випадку, коли ментальність розглядається в контексті родової пам'яті, видається нераціональним доводити наявність деякого незмінного «коду». І в цьому контексті цілком доречним видається уточнення П. Дінцельбахера, котрий загалом підтримуючи історичний підхід до тлумачення ментальності, все ж акцентує увагу на тому, що його варто розглядати як «сукупність способів і змісту мислення і сприйняття, характерних для певного колективу в певний час...» [21, с. 10-11]. Вказане зауваження, на

наш погляд, є надзвичайно плідним в контексті нашого дослідження завдяки акцентові на динамічному, історично змінному характері ментальності, яка у кожному разі щось більше, ніж стиль мислення; вона лежить в основі свідомого і несвідомого, логічного й емоційного тощо. Ментальність проявляється у способі життя людей, традиціях, цінностях, нормах поведінки, в мові (прислів'я, приказки, загальна мовна культура тощо).

На основі вище вказаного, приходимо до висновку, що ментальність в ході історичного розвитку піддається постійній корекції та змінам. Поміж тим, вказані зміни зазвичай є малопомітними, а відтак не зумовлюють дисонансу в процесі внутрішньої й зовнішньої ідентифікації. Однак, у випадку появи надзвичайно сильних подразників, стійкість етносистеми істотно зменшується, що у підсумку своєму може зумовити істотні зміни етнічної ментальності. Саме таким подразником української ментальності, на нашу думку, стала радянська влада в Україні. Першим випробуванням, з яким зустрілися українці з приходом радянської влади, як відомо, стала антирелігійна політика започаткована декретом «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви», який був підписаний Радою Народних Комісарів 20 січня 1918 р. Усупереч тому, що загальною ідеєю даного Декрету стало положення про свободу совісті та віросповідання, у дійсності він узаконував початок кампанії спрямованої на руйнування релігійної культури, а з нею й релігійності, як ментальної риси українців.

Масштаб і своєрідність цієї діяльності прекрасно відтворила на основі архівних даних Л. Бабенко. Зокрема, дослідниця зауважує, що визнання церковних цінностей надбанням народу призвело до того, що в «...в колишньому костьолі влаштована більярдна; з риз, взятих з ліквідованого монастиря, незаможники шиють собі штани; влаштування галасу і «котячих концертів» навколо храмів під час вінчання... мало місце публічне спалення ікон... У багатьох випадках місцеві активісти, не дочекавшись рішення органів державної влади, самочинно займали культові приміщення. Такі кампанії мали войовничий характер, супроводжувалися образами і висміюванням духовенства та віруючих» [22, с. 226]. Поступово вандалізм над церковною культурою поширився і на приватне життя, що засвідчують не тільки згадки очевидців, а й представлені у Замку-Музеї Радомисль понівечені домашні ікони.

Не менш згубним у порівнянні з антирелігійною кампанією виявилось розкуркулення, котре призвело до того, що вже до початку 1930 р. 60 тис. українців були депортовані з України [23, с. 51]. Ті ж, що залишилися, були змушені відмовитися від звичного способу життя та мислення, від власних цінностей і святинь. Як не дивно, але далеко не останню роль у боротьбі зі своєрідністю українського світобачення відіграло місцеве населення. Так, приміром, Н. Романець акцентує увагу на тому, що у політиці розкуркулення не останню роль відіграла батрацько-бідняцька частина села. Деякий час вона раділа з того, що вилучене у куркулів майно надходило до колгоспів і розглядалося як внески незаможників [24, с. 410].

Раціональність висновків Н. Романця щодо залучення частини місцевого населення до процесу руйнування родової пам'яті, а з нею і ментальності українців, не викликає жодних сумнівів з огляду на те, що подібні методи широко використовувалися і в антирелігійній кампанії. Зокрема, формування нового світогляду і способу життя радянська влада забезпечувала руками лояльної до неї української молоді [25, с. 497]. Набрані з молоді ентузіасти часто влаштовували змагання «між місцевими комсомольцями щодо знищення ікон і релігійної спадщини, які поширювалися не тільки на сферу офіційної церкви, а й приватного життя» [25, с. 497]. Зауважимо, що ці змагання часто переходили у відвертий вандалізм, котрий стосувався не тільки знуцання над священниками й віруючими, знищення ікон, чи релігійної культури загалом, а й руйнування та пограбування кладовищ. Голодні, доведені до відчаю люди розривали могили, витягували з них коштовності, часто залишаючи небіжчиків просто неба. І це, усупереч тому, що ще десятиліття до того, українці характеризувалися культом минувшини і глибокою повагою до померлих.

Знищення цінностей, котрі так вперто боронили українці протягом багатьох століть,

стало результатом цілеспрямованої радянської політики, самоціллю котрої, як справедливо зауважує Т. Євсєєва, «стало духовне знищення, насадження духовної нечистоти та самозневаги» [26, с. 327]. Звісно, такі страшні події не могли не відобразитися у колективній пам'яті народу, а з нею й на українській ментальності. Цьому сприяли й істотні зміни у кількісному складі українського населення у підсумку розкуркулення та виселення частини українців до Сибіру, політичних репресій, Голодомору, Розстріляного Відродження, які стали дієвими методи боротьби з українською самобутністю, з українською культурою, з українською ментальністю. Водночас, вказана діяльність супроводжувалася звеличенням тих, хто був здатний на зраду, на підступ тощо. А це, своєю чергою, не могло залишитися осторонь української колективної пам'яті – остання поступово перетворювалася на пам'ять тих, хто руйнував українську духовність і ментальну самобутність – тих, у кого не було прив'язаності до землі, тих, кому був чужий індивідуалізм і глибока релігійність, тих, хто не здатний був милуватися колоссям золотих і безкраїх ланів, які золотом переливалися на сонці.

Руйнування колективної пам'яті та знищення культурної самобутності українців шляхом фізичного винищення найактивнішої його частини у 20-30 рр. ХХ ст. доповнилося численними жертвами під час Другої світової війни та в процесі боротьби радянської влади з українськими націоналістами у західних та північних регіонах України. Не припинялося винищення найкращих представників українського соціуму і у 60-80-ті рр., що, звісно, дає повне право говорити, що ХХ ст. – це один із найстрашніших періодів в українській історії. Численні людські жертви та невимовний страх не могли оминати колективної пам'яті і не відобразитися у ментальності й менталітеті українців. Адже, як цілком справедливо зауважує Р. Додонов, спираючись на теоретико-методологічне тло робіт Л. Гумільова, ментальність великою мірою пов'язана із стереотипами поведінки [13, с. 73], а відтак вона є здатністю відтворювати образи, уявлення, емоції, ілюзії минулого в сучасному житті, відображаючи особливості адаптації людини певного природного та соціального середовища. Інакше кажучи, тваринний страх, який довгий час пронизував українське суспільство, з необхідністю мав відобразитися в своєрідності української ментальності.

Беручи за основу зауваги Р. Додонова та вищенаведені історичні екскурси, маємо всі підстави припускати, що радянська політика в Україні мала на меті змінити українську ментальність, на зміну якій прийде загальний образ радянської людини. Вочевидь, ця обставина стала головною причиною фізичного винищення не тільки непокірних, а й усіх ініціативних, активних та критично мислячих українців. Репресивна радянська машина протягом усього ХХ ст. здійснювала штучний поділ, а частково і відбір, який розділив український соціум на покірних і тих, хто не сприймав цінностей та ідеалів комуністичної ідеології. Унаслідок цього відбору, поряд з традиційною українською ментальністю неабиякого поширення набула новітня радянська ментальність, яка веде своє коріння від батрацько-бідняцької частини українського селянства. Звісно, ця частина українського соціуму, за умови домінування традиційної української ментальності, може легко асимілюватися й пристосуватися до пануючих стереотипів поведінки. Поміж тим, її головними і визначальними рисами протягом тривалого часу будуть залишатися пристосуванство, віра у всесилля влади, інфантильність, котра проявляється у гострій потребі сильної руки, «подвійна мораль» і, що найголовніше, постійне прагнення принизити слабшого, як необхідна умова власного самоствердження.

Загалом немає підстав сумніватися в тому, що у підсумку радянських репресій, ментальність частини українського соціуму набула нових характеристик. Поміж тим, окремі риси традиційної української ментальності цей час набули неабиякого розвитку. Так, приміром, сформований на тлі традиційного українського індивідуалізму анархізм, в радянський період отримує нове соціальне підґрунтя у своєрідності гендерних відносин та ролі жінки в суспільстві. Зокрема, розбудова держави зумовила необхідність залучення жінки до матеріального виробництва, у підсумку чого за жінкою закріплювалася потрібна роль – робітниця, матір, домогосподарка, котра ніколи не претендує на найвищі керівні

посади. Попри притаманний радянській громадянській політиці культ жінки, все ж, політичний істеблішмент залишався вкрай патріархальним.

Зміна ролі та соціального статусу жінки призвела до радикальної трансформації ролі й функцій чоловіка, котрий в умовах жорсткої ідеологічної політики не мав можливості для власного самовираження, що призвело до формування чотирьох маскулінних типів, окремі з яких прекрасно висвітлив радянський кінематограф. Перший тип – це образ Жені Лукашина з відомого кінофільму «Іронія долі», або ж Анатолія Новосельцева зі «Службового роману». Другий тип – чи не найкраще представлений у кінофільмі «Афоня» (образ Афанасія та Федула). Натомість існування третього типу маскулінності, зазвичай, залишалося поза увагою кінематографа – це був непривілейований образ чоловіка, який самовиражався з друзями у пивній, а згодом – на кухні, жорстко лупцюючи дружину за власну неспроможність. Водночас із цим, незначна індустріалізація сільського господарства зумовила збереження традиційного для українського села поділу праці, зберігаючи тим самим його патріархальний устрій.

Здавалося б, що окреслені нами зміни у соціальній ролі й статусі чоловіків та жінок, не могли зумовити істотних змін в українській ментальності. Поміж тим, це далеко не так, як мінімум з огляду на те, що радянська влада закріпила і розвинула до небувалого рівня повагу до сімейних цінностей. Так, приміром, Р. Додонов вважає, що домінуюча роль матері у вихованні дітей, забезпеченні наступності звичаїв і норм при пасивній поблажливості батька привела до того, що сімейні цінності, родинні зв'язки почали займати надзвичайно важливу роль в українській ментальності. «Саме в сім'ю, – зауважує дослідник, – «до малого гурту», в свою «хату скраю» йде українець від загальнодержавних проблем і великомасштабних агресивних амбіцій влади. Звідси і уявлення про ідеального для України вождя: «Не енергійний, войовничий і аскетичний політичний лідер, а керівник-колегіал, такий собі «гетьман з материнськими рисами»» [13, с. 157]. Водночас із вказаним, не варто забувати й того, що саме на тлі глибокої прив'язаності до родини та родинних цінностей постав і притаманний українській політиці непомітний.

Дещо інше бачення впливу сімейного поділу праці на своєрідність української ментальності зустрічаємо у роботах В. Гудзя. Спираючись на теоретичні висновки З. Фрейда, дослідник також акцентує увагу на тому, що в українській сім'ї зазвичай саме мати опікується дітьми. Натомість батько – годувальник, який постає караючим, дисциплінуючим вектором виховання. Дитина підкоряючись силі та владі батька, внутрішньо бунтує й прагне вирватися з-під батьківської влади. Поступово, ця світоглядно-психологічна установка вкорінюється у підсвідомості, в підсумку чого українці починають розглядати владу як насильство, а тому їй можуть коритися тільки через страх. Коли ж влада слабшає, зазвичай настає анархія, оскільки після смерті «батька» (влади) «сини» і «матері» (України) намагаються не допустити один одного на місце, що звільнилося [27, с. 27].

Попри те, що висновки В. Гудзя можуть зумовлювати дискусії, все ж на рівні практичної політики та у відносинах влади і суспільства вказана особливість проявлялася багато разів. Сила і енергія громадянського суспільства в Україні зазвичай анархічна; вона добре проявляється в умовах опозиції – 27 років українці мають незалежну державу, проте свою енергію та волю проявляють тільки за умов послаблення й зміни влади, натомість залишаючись пасивними щодо формування та запровадження конструктивних економічних, громадянських та ін. програм. В таких випадках проявляється ментальна риса «хати скраю», достаток котрої стоїть набагато вище суспільного добробуту. Вочевидь, що за такої ментальної установки, лідер з материнськими рисами, який не змушує до активної діяльності, видається набагато привабливішим, від того, хто змушує змінювати усталений спосіб життя.

Висновки. Наявна у сучасному інтелектуальному дискурсі понятійна плутанина щодо розуміння змісту ментальності великою мірою зумовлена, з одного боку, тим, що ментальність розглядається в межах сукупності краєзнавчих наук, що орієнтовані на

вивчення населення конкретного регіону, а з іншого – відсутністю міждисциплінарного підходу до її осмислення. Попри це, в сучасному інтелектуальному дискурсі вже наявна критична маса підходів, в межах яких ментальність тлумачиться як сформований у підсумку історичного розвитку спосіб мислення та психологічного укладу спільноти, який проявляється завдяки сукупності образів та уявлень, котрі виступаючи у вигляді регуляторів поведінки як окремої людини, так і соціальної групи, формують своєрідний груповий «код», який забезпечує відмінність однієї соціальної групи від іншої. На цьому тлі встановлено, що ментальність не варто ототожнювати з менталітетом, який варто розглядати як родову пам'ять, тобто систему образів, уявлень, котрі передаються у підсумку неусвідомленої соціалізації й визначають спосіб мислення, «картину світу» та психологічний уклад спільноти.

Органічний зв'язок менталітету з колективною пам'яттю спільноти став теоретичною основою для виявлення тих змін, котрі відбулися в українській ментальності в результаті політичних та соціальних колізій розвитку українського соціуму у ХХ ст. Зокрема, показано, що жорстокі репресії та фізичне винищення найактивнішої частини українства супроводжувалося стимуляцією підлабузництва, аморальності й цинізму у підсумку чого в українській ментальності з'явилися такі риси як пристосуванство, підлабузництво, інфантильність та меркантилізм, який сприяв утвердженню «подвійної моралі». Водночас, із формуванням нових ментальних характеристик, радянська ідеологія стала плідним ґрунтом для подальшого розвою притаманного українцям анархізму, який виявлявся в опозиційності до владних структур. Звісно, ми цілком свідомі того, що вказані зміни не мали тотального характеру, як мінімум з огляду на часткову індустріалізацію сільського господарства, де у секуляризованій формі продовжували зберігатися традиційні цінності, вплив яких на збереження самотутньої української ментальності поки-що потребує окремого ґрунтового дослідження.

Список використаної літератури:

1. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций [Электронный ресурс] / С. Хантингтон. – Режим доступа: <https://www.e-reading.club/book.php?book=61484>
2. Шлемкевич М. Галичанство / М. Шлемкевич. – Нью-Йорк; Торонто: Ключі, 1956. – 120 с.
3. Рябчук М. Дві України: реальні межі, віртуальні війни / М. Рябчук. – К.: Критика, 2003. – 336 с.
4. Грабович Г. До історії української літератури. Дослідження, есе, полеміка / Г. Грабович. – К.: Основи, 1997. – 604 с.
5. Чижевський Д. Український народний характер і світогляд // Д. Чижевський. Нариси з історії філософії на Україні. – К.: Вид-во Орій при УКСП Кобза, 1992. – С. 17-23.
6. Костомаров Н. Две русские народности / Н. Костомаров // Основа. – 1861. – № 3. – С. 33-80.
7. Мірчук І. Світогляд українського народу / І. Мірчук // Науковий збірник Українського університету. Т. 3. – Прага: Український Вільний Університет, 1942. – С. 225-243.
8. Янів В. Нариси до історії української етнопсихології / В. Янів. – Мюнхен: Український вільний ун-т, 1993. – 343 с.
9. Лисяк-Рудницький І. Україна між Заходом і Сходом / І. Лисяк-Рудницький // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: в 2 т. – Т.1. – К.: Основи, 1994. – С. 1-9.
10. Проблеми теорії ментальності / Відповідальний редактор М. В. Попович. – К.: Наукова думка, 2006. – 408 с.
11. Goian I., Storozhuk S. The ethnic principle as the basis of civil politics / I. Goian, S. Storozhuk // Cherkasy University Bulletin: Philosophy. – №11/13(2016) – С. 31-36.
12. Донченко О. Архетипи соціального життя і політики: глибинні регулятиви психополітичного повсякдення / О. Донченко. – К.: Либідь, 2001. – 334 с.
13. Додонов Р. А. Этническая ментальность: опыт социально-философского исследования / Р. Додонов. – Запорожье: РА «Тандем-У», 1998. – 191 с.
14. Кримський С. Під сигнатурою Софії / С. Кримський. – К.: Києво-Могилянська академія, 2008. – 367 с.
15. Кривда Н. Ю. Культурна ідентичність як основа колективної єдності / Н. Кривда, С. Сторожук // International Journal of Innovative Technologies in Social Science. – 2018. – Vol. 2. – С. 58-63.
16. Сторожук С. Націоналізм: Проблема визначення та інтерпретації / С. Сторожук // Вісник Черкаського університету. – 2014. – № 31 (324). – С. 28-33.
17. Нестеренко В. Г. Вступ до філософії: онтологія людини / В. Нестеренко. – К.: Абрис, 1995. – 336 с.

18. Огурцов А. П. Национальный менталитет и история России. Материалы «круглого стола» / А. Огурцов // Вопросы философии. – 1994. – № 1. – С. 52-58.
19. Бех В. П. Философия социального мира: гносеологический анализ / В. Бех. – Запорожье: Тандем – У, 1999. – 284 с.
20. Философская энциклопедия: в 5 т. – М.: Советская энциклопедия, 1970. – Т. 5: Сигнальные системы – Яшты. – 740 с.
21. Dinzelbacher P. Europäische Mentalitätsgeschichte. Hauptthemen in Einzeldarstellungen / Peter Dinzelbacher. – Stuttgart: Kröner, 1993. – 771 s.
22. Бабенко Л. Особливості антирелігійної пропаганди 1920-х років та її альтернативи / Л. Бабенко // Філософські обрії. – 2010. – № 24. – С. 222-235.
23. Башлик Д. О. Ліквідація куркульства в Україні як класу: причини та наслідки / Д. О. Башлик // Гілея: науковий вісник. – 2015. – Вип. 97. – С. 50-53.
24. Романець Н. Особливості реалізації політики розкуркулення на початковому етапі суцільної колективізації (січень – березень 1930 р.) / Н. Романець // Гуржіївські історичні читання: Зб. наук. пр. – 2009. – Вип. 3. – С. 406-411.
25. Богомолець О. Українська домашня ікона: монографія / О. Богомолець. – К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2017. – 520 с.
26. Євсєєва Т. Діяльність спілки «войовничих безвірників» України під час суцільної колективізації, 1929–1933 рр. / Т. Євсєєва // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – 2004. – Вип. 11. – С. 303-331.
27. Гудзь В. В. Національний менталітет і перспективи державотворення в Україні / В. В. Гудзь // Менталітет та протиріччя сучасного українського суспільства: політологічні, соціологічні, культурологічні аспекти. Тези доповідей та виступів загальноукраїнської науково-практичної конференції. – Запоріжжя, 1994. – Ч. 2. – С. 24-29.

References:

1. Hantington S. Clash of Civilizations. *Retrived from: <https://www.e-reading.club/book.php?book=61484>* (in Russ.)
2. Shlemkevych, M. (1956). *Halychanstvo*. New York; Toronto, Kliuchi (in Ukr.)
3. Riabchuk, M. (2003). *Two Ukraines: real boundaries, virtual wars*. Kyiv: Krytyka (in Ukr.)
4. Hrabovych, H. (1997). *On the history of the Ukrainian literature*. Kyiv: Osnovy (in Ukr.)
5. Chyzhevskiy, D. (1992). Ukrainian national character and world view. *Essays on the history of philosophy in Ukraine*, 17-23. Kyiv: Orii (in Ukr.)
6. Kostomarov, N. (1861). Two Russian nationalities. *Osnova (Basis)*, 3, 33-80 (in Russ.)
7. Mirchuk, I. (1942). World view of the Ukrainian people. *Naukovyi zbirnyk Ukrainkoho universytetu (Scientific collection of the Ukrainian university)*, 3, 225-243. Praha, Ukrainskiy Vilnyi Universytet (in Ukr.)
8. Ianiv, V. (1993). *Essays to the History of Ukrainian Ethnopsychology*. Munich: Ukr. vilnyi un-t (in Ukr.)
9. Lysiak-Rudnytskyi, I. (1994). *Ukraine between the West and the East. Historical Essays*, 1, 1-9. Kyiv: Osnovy (in Ukr.)
10. *Problems of the theory of mentality* (2006). Kyiv: Naukova dumka (in Ukr.)
11. Goian, I., Storozhuk, S. (2016). The ethnic principle as the basis of civil politics. *Cherkasy University Bulletin: Philosophy*, 11, 31-36.
12. Donchenko, O. (2001). *Archetypes of social life and politics*. Kyiv: Lybid (in Ukr.)
13. Dodonov, R. A. (1998). *Ethnic mentality: the experience of social and philosophical research*. Zaporozhie: Tandem-U (in Russ.)
14. Krymskiy, S. (2008). *Under the signature of Sofia*. Kyiv: Kyievo-Mohylianska akademii (in Ukr.)
15. Kryvda, N., Storozhuk S. (2018). Cultural Identity as the Basis of Collective Unity. *International Journal of Innovative Technologies in Social Science*, 4(8), 2, 58-63 (in Ukr.)
16. Storozhuk, S. (2014). Nationalism: The Problem of Definition and Interpretation. *Visnyk Cherkaskoho universytetu. Seria Filosofia (Cherkasy University Bulletin: Philosophy)*, 31 (324), 28-33. (in Ukr.)
17. Nesterenko, V. H. (1995). *Introduction to Philosophy: Human Ontology*. Kyiv: Abrys (in Ukr.)
18. Ogurtsov, A. P. (1994). National mentality and history of Russia. Materials of “round table”. *Voprosy filosofii (Questions of philosophy)*, 1, 52-58 (in Russ.)
19. Beh, V. P. (1999). Philosophy of the social world: epistemological analysis. Zaporozhie: Tandem – U (in Russ.)
20. *Philosophical encyclopaedia, 5: Signalnyie sistemyi – Yashty* (1970). Moscow: Sovetskaya entsiklopediya (in Russ.)
21. Dinzelbacher P. (1993). Europäische Mentalitätsgeschichte. Hauptthemen in Einzeldarstellungen. Stuttgart: Kröner
22. Babenko, L. (2010). Features of anti-religious propaganda of the 1920s and its alternatives. *Filosofski obrii (Philosophical horizons)*, 24, 222-235 (in Ukr.)

23. Bashlyk, D. O. (2015). Elimination of the kulaks in Ukraine as a class: causes and consequences. *Hileia*, 97, 50-53 (in Ukr.)
24. Romanets, N. (2009). Features of implementation of the policy of disposals at the initial stage of continuous collectivization (January-March 1930). *Hurzhiivski istorichni chytannia (Gurzhi historical reading)*, 3, 406-411 (in Ukr.)
25. Bohomolets, O. (2017). *Ukrainian Home Icon*. Kyiv: Vydavnychi dim Dmytra Buraho (in Ukr.)
26. Ievsieieva, T. (2004). Activity of the Union of "militant unbelievers" of Ukraine during continuous collectivization, 1929-1933. *Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky (Problems of history of Ukraine : facts, judgements, searches)*, 11, 303-331 (in Ukr.)
27. Hudz, V. V. (1994). National mentality and prospects of state creation in Ukraine. *Mentalitet ta protyrychchia suchasnoho ukrainskoho suspilstva: politolohichni, sotsiolohichni, kulturolohichni aspekty (Mentality and contradiction of modern Ukrainian society: political science, sociological, cultural studies aspects)*, 2, 24-29 (in Ukr.)

BOGOMOLETS Olga Vadymivna,

Doctor of Philosophical Sciences,

Doctor of Medical Sciences,

founder of the Museum of Ukrainian home icons

"Castle-museum Radomysl",

People's Deputy of Ukraine,

e-mail: usvinco@gmail.com

BOGOMOLETS Anna Petrivna,

student of the Philosophical Faculty

of the Taras Shevchenko National University of Kyiv

TO THE QUESTION OF CHANGE IN UKRAINIAN MENTALITY

Abstract. Introduction. *The conceptual confusion in the modern intellectual discourse on understanding the content of mentality is largely determined by the fact that mentality is considered within the set of local history science, and on the other - the lack of an interdisciplinary approach to its comprehension. In spite of this, in today's intellectual discourse the intention to clearly formulate a single conceptual approach to mentality, as formed as a result of the historical development of the way of thinking and the psychological structure of the community, manifested through a set of images and representations, which appear as regulators of behavior as an individual, and social group, form a kind of group "code" that provides the difference of one social group from another. Purpose.* *The purpose of the article is to analyze the notion of "mentality" and the changes of Ukrainian mentality as a result of XXth century social transformations. Results.* *It is emphasized that mentality should not be equated with a mindset that should be considered as generic memory, that is, a system of images, representations that are transmitted as a result of unconscious socialization, and determine the way of thinking, the "picture of the world" and the psychological state of the community. Originality.* *Taking as a basis the idea of the inextricable connection of the mindset with the collective memory of the community in the article, it is shown that cruel repressions and physical extermination of the most active part of Ukrainian society during the Soviet period were accompanied by stimulation of baldness, immorality and cynicism, which resulted in such traits in the Ukrainian mentality as adaptation, submissiveness, infantilism and mercantilism, which contributed to the establishment of "double morality". At the same time, with the formation of new mental characteristics, the Soviet ideology became a fruitful ground for the further development of anarchism inherent in Ukrainians, which manifested itself in opposition to power structures. Conclusion.* *Along with the above, it is emphasized that these changes were not of a total character, at least in view of the partial industrialization of agriculture, where the traditional values continued to be retained in secular form.*

Key words: *mentality, style of thinking, psychic way, national character, individualism, religiosity, anarchism.*

Одержано редакцією 27.10.2018

Прийнято до публікації 07.12.2018